

Epistemologie, ontologie a operacionalizace

Petr Drulák

Tato kapitola vymezuje vědněfilozofické a terminologické základy dalšího výkladu. Začíná vymezením pojmu kvalitativní metodologie v jeho historických souvislostech. Následuje rozbor epistemologické dimenze metodologických otázek, který spočívá především v odlišení vysvětlujícího kvalitativního výzkumu od interpretativního kvalitativního výzkumu. Další krok patří diskusi ontologických souvislostí, která se zamýšlí nad slučitelností mezi politologickými a mezinárodněvztahovými teoriemi na straně jedné a představovanými metodologiemi na straně druhé. Závěrečná část se věnuje operacionalizaci a standardům hodnocení kvalitativního výzkumu.

1.1 Pojem kvalitativní metodologie

Nejprve se vraťme k pojmu kvalitativní metodologie či kvalitativní výzkum. V úvodu již bylo řečeno, že adjektivum kvalitativní se obvykle chápe v protikladu vůči kvantitativní. Předběžně můžeme říct, že kvalitativní výzkum studuje data, která mají charakter textu či jedinečných skutečností, jejichž převedením na čísla příliš nezískáme, ale naopak hodně ztratíme. Ač má kvalitativní přístup ke zkoumání společnosti dlouhou tradici, pojem kvalitativní metodologie je poměrně nový a o jeho vymezení se vedou spory. Vzniká v reakci na vzestup kvantitativních metodologií ve společenských vědách v padesátých a šedesátých letech 20. století, který ztotožňuje pojem vědecké metody právě se schopností měřit a kvantifikovat. V okamžiku, kdy se sociální věda inspiruje přírodními vědami založenými na experimentu, měření a hledání kauzálních souvislostí, hrozí, že postupy, které tomuto kánonu neodpovídají, nebudou uznány za vědecké a použitelné v seriózním výzkumu.

Pojem kvalitativní metodologie proto vzniká jako obranný štít chránící sociálněvědní postupy, které z nejrůznějších důvodů neodpovídají metodologickým kánonům přírodních věd. Označuje tyto postupy za metodologie, čímž je zrovnoprávňuje s postupy kvantitativními, což je pro řadu stoupenců kvantitativních přístupů těžko přijatelná myšlenka. Naopak stoupeneci kvalitativního výzkumu se často nespokojují s tím, že by pouze bránili rovnocennost svého přístupu s kvantitativními metodami, nýbrž přecházejí do protiútoků, při němž se snaží ukázat, že kvantitativní metody při studiu společnosti zoufale selhávají. Tato situace ostatně není nijak nová a tento střet do velké míry navazuje na spor o metodu, který probíhal v německých společenských vědách na přelomu 19. a 20. století. Není naším cílem podrobněji rozebírat jednotlivé pozice v těchto sporech. Nicméně při vymezení povahy kvalitativních metodologií se bez odkazu na tyto spory neobejdeme. Kvalitativní výzkum se totiž vymezuje vůči kvantitativnímu přinejmenším dvojím způsobem, vysvětlujícím a interpretativním, přičemž každý z těchto způsobů se opírá o zcela odlišné představy o pravidlech vědeckého poznávání světa.

1.2 Epistemologie: kauzální vysvětlení a interpretativní porozumění

Epistemologie se týká způsobu, jakým poznáváme zkoumanou realitu. V sociálních vědách můžeme rozlišit dvě základní epistemologická stanoviska (Hollis a Smith, 2000). První se snaží svět vysvětlit (*explain, erklären*), zatímco druhé chce světu porozumět či svět interpretovat (*understand, verstehen*). Tato epistemologická stanoviska se přímo promítají do metodologie. Zatímco kvantitativní metodologie se hlásí k vysvětlujícímu přístupu, kvalitativní metodologie se dělí na přístupy vysvětlující a interpretativní. Můžeme proto odlišit tři epistemologicko-metodologické pozice: kvantitativní výzkum, vysvětlující kvalitativní výzkum a interpretativní kvalitativní výzkum. Dvěma posledním se budeme dále věnovat.

Vysvětlení a kauzalita

Vysvětlující způsob odpovídá zažitým představám o vědě. Předpokládá, že existuje pouze jeden vědecký postup, který přes určité rozdíly sdílí kvalitativní i kvantitativní přístupy, vědy přírodní i společenské. Vysvětlení počívá

v odhalení kauzálních souvislostí ve studované realitě. Daný sociální jev je studován tím, že jsou hledány jeho příčiny a důsledky, přičemž je rekonstruován kauzální mechanismus spojující studované příčiny a důsledky (Elster, 1999).

V přírodních vědách je důležitým testem kauzality experiment, díky němuž můžeme měnit příčinu a pozorovat, zda se v souladu s očekávaným kauzálním vztahem mění také důsledky. Můžeme například měnit teplotu vody a sledovat, jak se tyto změny promítají do jejího odpařování. Na základě opakování těchto pozorování je pak možno formulovat hypotézu o tom, že rostoucí teplota zapříčiňuje nárůst odpařování. Aby byl experiment průkazný, musí se odehrávat v laboratorních podmínkách, které zajišťují, že kromě příčiny, s níž vědomě manipulujeme (teploty), se nemění žádná jiná skutečnost (tlak vzduchu), která by jinak mohla ovlivnit sledovaný důsledek (odpařování). Důležitým rysem vědeckého experimentu je jeho reprodukovatelnost, což znamená to, že pokud ho zopakujeme za stejných podmínek, dojdeme ke stejnému výsledku.

Model experimentu nám umožňuje definovat některé základní metodologické pojmy: nezávislou proměnnou, závislou proměnnou, kontrolní proměnné, zprostředkující proměnné a počet případů (Gray, 2004; McNabb, 2004). **Nezávislá proměnná** označuje předpokládanou příčinu, **závislá proměnná** předpokládaný důsledek. Vysvětlující metodologie se proto snaží vysvětlit změny hodnot závislé proměnné změnami hodnot nezávislé proměnné. Vztah mezi nezávislou a závislou proměnnou často nebude přímý. Změny nezávislé proměnné povedou nejprve ke změnám **zprostředkující proměnné** a až ty vyvolají změny závislé proměnné. **Kontrolní proměnné** představují další možné vlivy na závislou proměnnou, které je třeba vyloučit, pokud chceme zjistit, do jaké míry jsou změny závislé proměnné určovány právě proměnnou nezávislou a ničím jiným. Laboratorní podmínky zaručují, že hodnota kontrolních proměnných se během experimentu nemění, a tudíž nemohou nijak působit na závislou proměnnou, o níž nám jde. **Počet případů** označovaný N nám říká, kolikrát se daný experiment opakoval. Čím vyšší N , tím pevnější je hypotéza o kauzálním vztahu mezi nezávislou a závislou proměnnou.

Z vysvětlujícího hlediska usilují jak kvantitativní, tak kvalitativní přístupy o naznačené kauzální vysvětlení inspirované metodou experimentu. Žádnou zásadnější překážku přitom nepředstavuje ani ta skutečnost, že společenskovední obory většinou nemohou při svých výzkumech s experimentem vůbec počítat. Chybějící experiment lze nahradit dostatečně vysokým počtem odporovaných případů, v nichž závislá a nezávislá proměnná nabývají různých

hodnot, zatímco hodnoty kontrolních proměnných se případ od případu pokud možno nemění. Je úkolem metodologie najít dostatečný počet takových případů a navrhnout způsoby měření závislých, nezávislých, kontrolních a zprostředkujících proměnných (King, Keohane a Verba, 1994).

Na tomto základě je možno vymežit rozdíl mezi kvalitativním a kvantitativním výzkumem nejjednodušeji tak, že kvantitativní metodologie pracují s proměnnými nabývajícími číselných hodnot, zatímco kvalitativní metodologie rozlišuje u těchto proměnných pouze odlišné kvalitativní stavy, které se nesnaží číselně poměřovat (např. typy volebních systémů či druhy mezinárodních institucí). **Dichotomické proměnné**, které nabývají pouze dvou hodnot (obvykle 0 nebo 1), se používají ke kvalitativnímu odlišení (přítomnost/nepřítomnost, pravdivý/nepravdivý), a proto svou povahou spadají do kvalitativního výzkumu (s určitými výhradami jsou však využitelné i kvantitativně).

Poněkud více nám o povaze vysvětlujícího kvalitativního výzkumu prozradí vymezení, které říká, že zatímco kvantitativní výzkum se opírá o nízký počet proměnných a vysoký počet případů (vysoké N), u kvalitativního výzkumu je to právě naopak – pracuje s malým počtem případů a velkým počtem proměnných.

V tomto pojetí je kvalitativní výzkum chápán jako doplněk ke kvantitativnímu, který přichází ke slovu, když kvantitativní metodologie selhávají. Úspěšné použití statistických metod vyžaduje vysoké N (řádově alespoň stovky či tisíce) a nízký počet zkoumaných proměnných (a při regresní analýze rovněž co nejméně dichotomických proměnných). Se stoupajícím počtem proměnných rostou i požadavky na vyšší N. Pokud se N pohybuje řádově v desítkách či v jednotkách a je třeba sledovat řadu proměnných, statistika příliš nepomůže a jedinou možností je kvalitativní rozbor. Statistika však rovněž selhává při odkrývání kauzality. Kvantitativní metody mohou nalézt pouze korelaci, tj. statistickou závislost mezi pohyby hodnot dvou proměnných, nicméně nemohou vysvětlit, jak tyto pohyby spolu kauzálně souvisí. Například nalezení statistické závislosti mezi teplotou kovu a jeho vodivostí nám sice říká, že s klesající teplotou poroste vodivost, ovšem nevysvětluje, proč by tomu tak mělo nutně být.

Kauzální vysvětlení se musí opírat o určitý **popis** jednotlivých případů a nevystačí si pouze s kvantitativním přístupem. Můžeme rozlišit celkem tři metodologické cesty hledání kauzálního vysvětlení. První cesta již byla naznačena. Vede přes shromažďování dostatečného počtu případů s cílem získat takové kombinace hodnot závislých, nezávislých a kontrolních proměnných, které umožní simulovat podmínky experimentu. Tato cesta vede přes

dostatečně vysoké N (doporučovaný počet případů se pohybuje mezi 5 a 20) a naopak nepřipadá v úvahu při $N = 1$ (King, Keohane a Verba, 1994).

Další dvě cesty pojmají kauzalitu nezávisle na podmínkách experimentu (George a Bennett, 2005), čímž se odchyľují od standardů vysvětľujícího přístupu a přibližují se přístupu interpretativnímu. Proto je možno je použít i v situacích, kdy zkoumáme pouze jeden případ. Jedná se o metodu shody (*congruence method*) a rozbor procesu (*process tracing*).

Metoda shody se opírá o aplikaci uznávané teorie na daný případ. Vychází z existence teorie zachycující určitou kauzální souvislost v podobě jasně dané závislosti mezi nezávislou a závislou proměnnou. Metoda shody spočívá v tom, že hodnoty nezávislých proměnných jsou dosazeny do teoretického modelu a spolu s dalšími informacemi o případě, obvykle v podobě kontrolních proměnných, je stanovena očekávaná hodnota závislé proměnné. Pokud tato očekávaná hodnota odpovídá skutečné hodnotě nezávislé proměnné, je dosaženo shody a je možné v daném případě předpokládat existenci kauzálního vztahu.

Může to platit i naopak, z hodnot závislé proměnné a kontrolních proměnných se snažíme identifikovat nezávislou proměnnou a její hodnoty. Tímto způsobem postupuje například lékař, když zjišťuje na základě příznaků nemoci (závislé proměnné) a na základě znalosti o fungování lidského těla (kauzální souvislost postulovaná uznávanou teorií), co nemoc způsobilo (nezávislá proměnná). Léčbu potom můžeme chápat jako pokus o manipulaci s hodnotami nezávislé proměnné.

Metoda shody předpokládá existenci obecného kauzálního vysvětlení, které prakticky aplikuje. Poněvadž je však pouze aplikací, nemůže sama o sobě vést k formulaci takového vysvětlení. Léčba nemůže nahradit lékařský výzkum.

Rozbor procesu je soběstačnější, protože není závislý na existenci obecného vysvětlení spojujícího nezávislou proměnnou se závislou. Zatímco pro experimentální kauzalitu jsou rozhodující kontrolní proměnné (jejichž konstantní hodnota musí být zajištěna), rozbor procesu se soustředí na zprostředkující proměnné. Zkoumanou souvislost mezi nezávislou a závislou proměnnou se snaží rozložit do řady kroků, které mají tuto souvislost zprostředkovat. Jde o identifikaci i těch nejmenších součástí kauzálního mechanismu. Rozklad pokračuje do takové úrovně souvislostí, kdy jsou tyto souvislosti uznány jako evidentní. Příkladem rozboru procesu je práce vyšetřovatele, který musí prokázat kauzální souvislost mezi jednáním pachatele a zločinem. I vyšetřovatel musí tuto souvislost rozdrobit do řady na sebe navazujících kroků, jejichž kauzalita je na základě nalezených dat (důkazů) evidentní.

1.3 Interpretace a subjektivita

Interpretativní přístup je ve vztahu k přijímanému kánonu vědy poměrně radikální. Při výzkumu lidského jednání odmítá pracovat s kauzálními souvislostmi. Jeho cílem je rekonstrukce subjektivních či sdílených významů, které jednotlivci a skupiny přisuzují realitě. Interpretace, která je analýzou těchto významů, pak umožňuje pochopit jednání zkoumaných jednotlivců a skupin.

Rozdíl oproti kvantitativnímu výzkumu se potom netýká pouze typu dat či počtu případů a analyzovaných proměnných. Z interpretativního hlediska je kvalitativní výzkum vymezován jako nejen metodologická, nýbrž také epistemologická alternativa k výzkumu kvantitativnímu a k metodologiím přírodních věd. V čem spočívají hlavní odlišnosti mezi kvalitativním a kvantitativním výzkumem (Hendl, 2005, s. 57)?

Jedna za základních odlišností se týká vztahu k předmětu výzkumu. Kvantitativní výzkum se snaží o jeho maximální možnou objektivizaci, což znamená abstrakci od nahodilosti a faktorů, které činí každý případ jedinečným, ve prospěch jeho vnějškového popisu. Kvalitativní výzkum se naopak snaží uchopit předmět v jeho jedinečnosti, v jeho přirozeném prostředí a zaměřuje se na subjektivní, tedy vnitřní popis situace. S tím souvisí také to, že kvalitativnímu výzkumu nejde primárně o zobecnění, nýbrž o porozumění zkoumanému fenoménu v historickém a kulturním kontextu, do něhož je zasazen. Zatímco kvantitativní výzkum se opírá o jasně strukturované metody poskytující většinou technicky náročný, ale v podstatě jednoznačný výzkumný návod, kvalitativní metodologie jsou v mnohem větší míře závislé na výzkumném kontextu a jejich aplikace je téměř vždy tvůrčím aktem. Kvalitativní výzkum proto často vede k formulaci nových teorií. Na druhou stranu kvantitativní výzkum teorie pouze testuje, k čemuž se naopak kvalitativní metodologie příliš nehodí. Z těchto důvodů je kvalitativní výzkum mnohem více ovlivňován subjektivními schopnostmi a představami výzkumníka.

I když jsou kvalitativní metodologie méně jednoznačné, a jimi vedené postupy tudíž méně závazné a subjektivnější než metodologie kvantitativní, neznamená to, že v kvalitativním výzkumu je možné cokoli, nebo že by kvalitativní výzkum pro výzkumníka nutně představoval jednodušší cestu. Naopak potřeba neustále dotvářet metodické postupy klade na kvalitativního výzkumníka značné intelektuální i časové nároky a totéž platí o sběru a vyhodnocování dat, pokud máme reflektovat a respektovat jejich přirozený

kontext. Vědeckost kvalitativní metodologie se neopírá o její schopnost dospět ke kauzálnímu vysvětlení, nýbrž o její respekt k principu hermeneutického kruhu.

Princip hermeneutického kruhu se původně uplatňuje při interpretaci náboženských a právních textů (Gadamer, 1972; Hendl, 2004). Vychází z toho, že jednotlivostem (např. částem textu) nemůžeme porozumět bez porozumění celku a naopak celek nemůžeme pochopit, pokud nechápeme jednotlivosti. V praxi to znamená, že k jednotlivosti přicházíme s určitým předporozuměním, které se opírá o naše představy o celku. Toto předporozumění nám umožňuje prvotně pochopit onu jednotlivost, což se následně promítá do našeho lepšího porozumění celku. Na základě tohoto lepšího porozumění celku se můžeme vrátit k oné jednotlivosti a pochopit ji tentokrát o něco lépe, což opět přispívá k lepšímu porozumění celku a tak dále. Hermeneutický kruh představuje model prohlubujícího se poznání, a je tedy alternativou ke zevšeobecnujícímu kauzálnímu způsobu poznání.

Z hlediska metodologického můžeme chápat hermeneutický pohyb mezi jednotlivostí a celkem jako pohyb mezi daty a našimi teoretickými koncepty, které tato data interpretují. Teoretické koncepty a postupy nás předběžně připravují na data (empirickou realitu), která chceme zkoumat. Ve světle těchto dat však často musíme naše koncepty a postupy revidovat, čímž získáváme opět kvalitnější vhléd do dat, která sama nejsou statická, nýbrž jsou v důsledku našeho teoretického chápání rozšiřována či zužována. To nám opět umožňuje přehodnotit naši konceptuální výbavu. Je zřejmé, že se jedná o poměrně náročný postup s otevřeným koncem, který ukazuje provizorní charakter našeho porozumění světu.

Významným výstupem interpretativního výzkumu jsou **typologie**, ať už se jedná o typologie zcela nové, či o revize stávajících typologií, které umožňují nově porozumět zkoumané realitě. Může se jednat například o typologie stranických systémů či o rozlišení různých typů zahraniční politiky státu. Dobrá typologie umožňuje definovat kategorie, které nám pomáhají porozumět zkoumané realitě a propojují naše poznatky s dalšími koncepty v daném oboru. V tomto ohledu je možno rozlišit tři přístupy k typologizaci: klasifikační, komparativní a ideální (Nohlen, 1994).

Klasifikační typologie umožňují rozdělit všechny zkoumané objekty do vzájemně oddělených, disjunktních kategorií. Jako kritérium dělení slouží sdílený rys těchto objektů, který je podstatný z hlediska výzkumu a další teoretické interpretace. Například klasifikační typologie mezinárodních systémů je může dělit podle kritéria počtu rozhodujících velmocí na hegemoniální,

bipolární a multipolární, obdobně je možno klasifikovat stranické systémy podle počtu stran nebo voliče podle toho, koho volí.

Komparativní typologie rovněž člení objekty podle vybraného sdíleného rysu. Nicméně předpokládá, že tento rys je v objektech nestejně zastoupen. Komparativní typologie potom umožňuje objekty srovnávat co do míry, v níž obsahují onen rys. Například mezinárodní systém lze typologizovat podle míry ozbrojeného násilí, které vyvolává, na hobbesovský (vysoce násilný), lockovský (středně násilný) a kantovský (bez násilí). Komparativní typologie může vést k identifikaci tzv. krajních typů. Jedná se o dva protipóly, z nichž každý v opačném směru maximální stupňuje sledovaný rys. Pokud by oním rysem bylo například individuální vlastnictví půdy, mohli bychom jako krajní typy odlišit velkostatkáře od bezzemků, pokud by šlo o mezinárodní násilí, mohli bychom oddělit válku a mír.

Klasifikační a komparativní typologie se shodují v tom, že kategorizují reálně existující objekty, jednotlivé typy odpovídají pozorovaným objektům. Tím se liší od **ideálních typů**. Ideální typ, tak jak ho definuje Max Weber, vzniká jako abstraktní model vystupňováním vybraných pozorovaných rysů zkoumaného objektu (Weber, 1998, s. 44). Jedná se tedy o čistě „myšlenkový obraz“, který není definován proto, aby odpovídal pozorovanému objektu, nýbrž slouží jako abstraktní ideál, s nímž lze pozorovanou realitu porovnávat. Například je možno zkoumat, do jaké míry naplňuje stávající česká ekonomika ideální typ tržní ekonomiky. Výhodou ideálních typů je jejich teoretická jasnost, která umožňuje formulovat a rozpracovávat teoretické hypotézy o vztazích mezi nimi. Samo porovnávání ideálních typů s realitou je potom zdrojem pro formulaci nových hypotéz či typologií.

Jak již bylo řečeno, typologie je důležitým výstupem interpretativního výzkumu. Může však sloužit také jako východisko dalšího výzkumu, který hledá souvislosti mezi různými typologiemi. Interpretativní výzkum se může zaměřit na identifikaci **konstitutivních vztahů**, když ukáže, že různé typologie se vztahují k jevům, jež se vzájemně podmiňují (Wendt, 1999). Takovou povahu například mohou mít typologie mezinárodního systému a typologie zahraničněpolitického jednání států, poněvadž povaha mezinárodního systému vyplývá ze souhrnu zahraničních politik států, přičemž současně povaha každé zahraniční politiky vychází z povahy mezinárodního systému. Konstitutivní vztahy neodpovídají kauzálním modelům, neboť nedovolují odlišit jednoznačně příčinu od následku. V našem případě jsou zahraniční politiky jak příčinou, tak i důsledkem povahy mezinárodního systému a obdobně mezinárodní systém je jak příčinou, tak i důsledkem zahraničních politik států.

Bez typologií získaných interpretativně se však neobejde ani vysvětlující výzkum, ať už kvalitativní, či kvantitativní. Typologii určitého fenoménu lze potom využít pro vymezení variability proměnné v kauzálním schématu či v regresní rovnici. Obecně můžeme říct, že jakkoli je rozdíl mezi kvantitativními a kvalitativními metodologiemi reálný, neznamená to, že by se oba přístupy nutně vylučovaly. Naopak mohou se dobře doplňovat a ve svých kombinacích spojovat silné stránky obou metodologií. Například kvantitativně zjištěné korelace je možné dále kvalitativně studovat z hlediska kauzálních či konstitutivních vztahů, kvantitativní metody lze použít při studiu individuální subjektivity a sociální intersubjektivity.

1.4 Ontologie: spolupráce teorie s metodologií

Předchozí diskuse ukázala propojenost metodologických otázek s otázkami epistemologickými a dotkla se i role teorie. Bylo již naznačeno, že kvalitativní metodologie může spíše než metodologie kvantitativní vést k formulaci nových teorií a že hermeneutický kruh jako hlavní princip interpretativních metodologií předpokládá intenzivní interakci mezi teorií a daty. Vztahem teorie a metodologie jsme se však zatím nezabývali.

Kvalitní výzkum se neobejde bez zapojení teorií, které nabízejí představu o vztazích mezi abstraktními pojmy definovanými teorií, ani bez zapojení metodologií, které nám pomohou zjistit, zda tyto teoretické představy jsou empiricky podložené. Je však nutno zdůraznit, že postupy ke zvládnutí epistemologie a teorie na straně jedné se zásadně liší od postupů ke zvládnutí metodologií a metod na straně druhé.

Tato odlišnost souvisí s Aristotelovým odlišením **poznání** (*epistémé*) a **dovednosti** (*techné*) (Aristotelés, 1996). Epistémé je teoretická znalost, která se podle Aristotela rozvíjí a předává rozumovou argumentací. Vzorem mu je euklidovská geometrie, která vychází z určitých předpokladů (axiomů) a na jejich základě vyvozuje závěry. Techné se týká schopnosti vytvářet, jedná se o praktickou aplikaci obecných principů epistémé. Například tesařova techné se opírá o epistémé geometrie, zatímco rolníkova techné potřebuje znalosti astronomie. Na rozdíl od epistémé nelze techné získat a rozvíjet pouze rozvažováním, je k tomu třeba opakovaného použití v praxi.

Proč by nás měly tyto aristotelské kategorie zajímat? Zatímco epistemologie a teorie spadají do oblasti znalostí (*epistémé*), která je nám přístupná cestou

rozumové reflexe, metodologie a metody patří k dovednostem (techné), které můžeme získat pouze jejich opakovaným uskutečňováním v praxi. Teorie se učíme reflexí, metodologie praxí. Literatura zabývající se metodologií, k níž chceme touto knihou přispět, proto sama o sobě nemůže zájemci zajistit zvládnutí metodologických postupů. Nanejvýš může být první krokem, po němž je třeba se pustit na dlouhou cestu pokusů a omylů výzkumné praxe.

Už samy Arisotelovy příklady ukazují na závislost metodologie na teorii. Tesař si nevystačí pouze se zručností bez znalosti geometrie. Podobně sama metodologická obratnost bez zapojení teorie nepovede ke kvalitnímu výzkumu. Nicméně vztah mezi teorií a metodologií není jednosměrný, model hermeneutického kruhu je opět vhodnějším připodobněním.

Teorie nabízí metodologii základní pojmy, postuluje souvislosti mezi nimi a vznáší nevyřešené otázky. Metodologie naopak přibližuje teorii zkoumané reality a činí ji empiricky relevantní, což může vést i k revizi teoretických postulátů.

Každá ze zkoumaných metodologických tradic má odlišný vztah k teoriím. Zakotvená teorie přistupuje k datům s minimálním teoretickým zázemím, nicméně formulace teorie představuje završení jejího postupu. Naopak etnografie obvykle vychází z identifikace teoretických východisek hned zpočátku a následný výzkum je jimi veden (Cresswell, 1998, s. 85). Diskurzivní analýzy, případové studie a biografie se pohybují mezi těmito dvěma krajními případy.

V této souvislosti se nabízí otázka slučitelnosti různých teorií s různými metodologiemi a metodami. Je možné použít při výzkumu, který vychází z určité teorie, libovolnou metodologii, nebo naopak platí, že určitá teorie vyžaduje specifické metodologie a metody? Nutno říct, že na tuto otázku nemáme žádnou definitivní odpověď. Souvisí s obecnější a často diskutovanou otázkou po vztahu mezi epistemologií a ontologií.

Zatímco epistemologie řeší otázku, jak poznávat svět, ontologie se zamýšlí nad tím, co vlastně poznáváme. Představuje soubor filozofických předpokladů o podstatě zkoumané reality. Hollis se Smithem (2000) rozlišují dvě dělicí linie v oblasti ontologie sociálních věd: linie oddělující holismus od individualismu a linie rozlišující mezi materialismem a idealismem. Zatímco holistické teorie se zaměřují na studium sociálních struktur, individualistické teorie se zajímají o jednání jednotlivců. Zatímco pro materialistické teorie je rozhodující materiální část sociální reality, idealistické přístupy připisují klíčovou roli v sociální realitě myšlenkám.

Na tomto základě identifikují čtyři ontologické pozice: holisticko-materialistickou, holisticko-idealistickou, individualisticko-materialistickou

a individualisticko-idealistickou. Tato klasifikace má smysl především didaktický. Většinu teorií nelze jednoznačně ztotožnit s jednou ze čtyř uvedených pozic, naopak existuje řada pokusů o překonání dělicích linií, ať už se jedná o teorie strukturace (Petrušek, 1998), které se snaží o střední cestu mezi holismem a individualismem, či o některé institucionální teorie, které se pokoušejí překonat dichotomii mezi materialismem a idealismem. Faktem však zůstává, že každá teorie v našich oborech vychází z určitých ontologických předpokladů.

V oboru mezinárodních vztahů se vede spor o to, zda ontologické předpoklady teorie předurčují pozici epistemologickou. Jedná se například o otázku, zda teorii, která je z hlediska ontologie strukturální (holistická) a idealistická, je možno rozpracovat vysvětlující tedy kauzální epistemologií. Významná část předních představitelů oboru se domnívá, že tomu tak není, poněvadž ontologie předurčuje epistemologii (Ruggie a Kratochvíl, 1986). Neméně významná část je přesvědčena o opaku (Wendt, 1999) a nevidí souvislost mezi ontologickými a epistemologickými otázkami.

Tato debata má důsledky pro otázku souvislosti mezi ontologickými předpoklady teorie a výběrem metodologie už tím, že metodologie má své epistemologické základy (viz výše). Z tohoto hlediska je možno mluvit o metodologiích interpretativních či vysvětlujících. Jak však ukážou následující kapitoly, toto dělení se nemusí týkat identifikované metodologie jako celku (např. všech případových studií), nýbrž často prochází napříč těmito metodologiemi (což nám dovoluje odlišit např. interpretativní případové studie od vysvětlujících).

I metodologie však mohou vycházet z určitých ontologických předpokladů. Mohou se systematicky soustřeďovat na určitou část sociální reality a systematicky pomíjet ostatní části. Mezi teorií a metodologií proto může dojít k ontologické neslučitelnosti. Například strukturální teorie mezinárodního systému, které jsou z podstaty holistické, budou jen těžko slučitelné s biografickou metodologií, jež je svým zaměřením na osobu nutně individualistická.

1.5 Operacionalizace a výzkumné standardy

Operacionalizace představuje z metodologického hlediska naprosto klíčový postup, jehož kvalita rozhoduje o kvalitě celého výzkumu bez ohledu na to, zda zkoumáme svět kvantitativně, kauzálně či interpretativně. Operacionalizace propojuje abstraktní pojmy, které používáme k chápání světa, s konkrétními pozorováními (Gray, 2004; McNabb, 2004). Říká nám, jaká data máme sbírat a co přesně musíme na jejich úrovni zjistit, abychom mohli říct, že došlo například k mocenskému vzestupu státu X či ke zprůhlednění politického prostředí v zemi Y.

Každý použitý analytický koncept proto musí mít kromě své **pojmové definice**, která tento koncept zavádí pomocí jiných teoretických konceptů, také **definici operacní**, jež specifikuje datovou podobu tohoto konceptu. Operacionalizace vymezuje cestu od abstraktních pojmů ke konkrétním datům a naopak od dat k pojmům. Operacionalizační strategie jsou určovány metodologiemi a metodami a některé z nich budou blíže představeny v následujících kapitolách.

Jak již bylo řečeno, kvalita operacionalizace rozhoduje o metodologické kvalitě celého výzkumného projektu. Podle jakých standardů však můžeme tuto kvalitu hodnotit? Tak jako nepanuje úplná shoda o tom, co to vlastně kvalitativní výzkum je, neexistují téměř žádné všeobecně sdílené standardy, podle nichž bychom mohli jednoznačně posoudit kvalitu výzkumu. Neznamena to však, že by neexistovaly standardy žádné. Naopak standardů je celá řada, závisí však na epistemologické pozici posuzovatele, zda je kauzální, či interpretativní.

Kauzálně orientovaný výzkum do značné míry přebírá standardy experimentálních věd. Kvalita výzkumu je proto posuzována co do jeho **platnosti** (*validity*) a **spolehlivosti** (*reliability*) (Gray, 2004, s. 90–94). Platnost se týká přímo operacionalizace, platný analytický nástroj měří či zachycuje to, co zachycovat má, vzhledem k cílům výzkumu. To může znít celkem banálně, nicméně často se stává, že důsledkem chybně zvolené metody či jiné operacionalizační chyby sbíráme data, která sice mohou být zajímavá, ale přímo se netýkají zkoumané otázky. Rozlišujeme několik druhů platnosti.

Vnitřní platnost (*internal validity*) se týká kvality, s níž je prokázán kauzální vztah mezi nezávislou a závislou proměnnou, zejména pak dostatečné reflexe všech kontrolních proměnných. **Vnější platnost** (*external validity*) hodnotí, do jaké míry jsou vyzkoumané závěry zobecnitelné na další případy a do jaké míry se týkají pouze zkoumaného případu. **Kritériová platnost**

(*criterion validity*) porovnává výsledky nové metody s výsledky stávajících uznávaných metod. Pokud si tyto výsledky odpovídají, svědčí to o kritériové platnosti. **Konstrukční platnost** (*construct validity*) se týká kvality převodu abstraktního konceptu do podoby dat. **Předpovědní platnost** (*predictive validity*) hodnotí schopnost předvídat změny závislé proměnné na základě změn nezávislé proměnné.

Spolehlivost hodnotí konzistentnost opakovaných měření či vyhodnocování dat. Pokud je výzkumný nástroj metodologicky spolehlivý, měl by stejná data vyhodnocovat stále stejně, bez ohledu na to, kdo, kdy a jak ho používá. I spolehlivost má několik dimenzí. **Stabilita** (*stability*) hodnotí konzistentnost, s níž může být tentýž nástroj použit při různých příležitostech (např. dotazníkové šetření téže skupiny provedené jednou v pondělí a jednou v pátek). **Vnitřní konzistentnost** (*internal consistency*) se věnuje konzistentnosti v rámci jednoho metodického nástroje (např. dotazníku). **Spolehlivost mezi posuzovateli** (*inter-judge reliability*) hodnotí, do jaké míry se dva výzkumníci používající stejný metodický nástroj na stejných datech shodnou na výsledcích. **Spolehlivost posuzovatele** (*intra-judge reliability*) reflektuje konzistentnost ve sběru a vyhodnocování dat jedním posuzovatelem.

Standardy interpretativního kvalitativního výzkumu takto jednoznačně definované nejsou a často se liší od metodologie k metodologii. Některé ze shora uvedených standardů jsou s určitými výhradami relevantní i pro interpretativní výzkum: konstrukční platnost, vnitřní konzistentnost či spolehlivost posuzovatele. Interpretativní výzkum však také formuluje standardy vlastní, které jsou ve velké většině použitelné i při posuzování kvality kauzálního výzkumu. Jedná se zejména o triangulaci, sebereflexi výzkumníka, důvěryhodnost, poctivost a respekt ke zkoumaným subjektům.

Triangulace se týká zahrnutí alternativních zdrojů dat či alternativních metod interpretace týchž dat, které se týkají zkoumané otázky a které mohou potvrdit či vyvrátit výsledky dosažené na základě původních dat původními metodami. Při **sebereflexi výzkumníka** jde o vědomé a výslovné uznání hodnotového a habituálního zakotvení výzkumníka, které se nutně promítá do jeho výzkumné práce. **Poctivost** naopak velí zbavit se předsudků vůči předmětu výzkumu a přijímat ho s otevřeností, aniž bychom se snažili překonávat naše habituální zakotvení. **Důvěryhodnost** se týká toho, zda použité metodologické postupy (operacionalizace, sběr a interpretace dat) odpovídají praxi oboru či zda jsou odchylky od této praxe odůvodnitelné v rámci uznávaných představ o povaze výzkumu v daném oboru. **Respekt ke zkoumaným subjektům** zahrnuje jak respekt k jejich právu na soukromí,

tak citlivé nakládání s výsledky výzkumu, které nesmí zkoumané subjekty poškozovat.

1.6 Závěr

Pojem kvalitativní metodologie vzniká jako reakce na snahu ztotožnit vědecký výzkum s metodami přírodních věd, zejména pak s kvantifikací a s matematizací. Označuje přístupy, které se snaží zkoumat sociální realitu vědecky a současně bez kvantifikace. Kvalitativní metodologie se v otázce po vztahu k přírodním vědám liší, mluvíme o odlišnosti mezi vysvětlujícím a interpretativním přístupem.

Vysvětlující přístup vychází z předpokladu jednotné vědy (přírodní i sociální), jejímž důležitým znakem je schopnost dospět ke kauzálnímu objasnění zkoumané reality. Ve vztahu ke kauzalitě se objevují opět dvě odlišné cesty. První cesta bez dalšího přebírá model přírodních věd, kde se kauzalita prokazuje cestou experimentu. Poněvadž v sociálních vědách experiment možný není, snaží se tento přístup shromáždit dostatek historických dat, která mu umožní zpětně rekonstruovat fiktivní experiment a tím i prokázat kauzální vztah. Druhá cesta model experimentu odmítá a kauzalitu hledá buď metodou shody, nebo rozbořem procesu.

Interpretativní přístup neuvažuje o hledání kauzálních vztahů v sociální realitě, usiluje o rekonstrukci subjektivních a intersubjektivních významů, které tuto realitu tvoří. Postupuje cestou hermeneutického kruhu, v němž dochází k neustálému dialogu mezi abstraktními pojmy a daty. Interpretativní přístup hledá především typologie (klasifikační, komparativní a ideální) a konstitutivní vztahy mezi nalezenými typy a typologiemi. Přes tyto odlišnosti se ve výzkumné praxi interpretativní a vysvětlující přístupy (včetně přístupů kvantitativních) dobře doplňují.

Teorie a metodologie se vzájemně podmiňují, ale jedná se o dva zásadně odlišné přístupy k poznání. Jejich vzájemná odlišnost odpovídá aristotelskému rozdílu mezi **znalostí** (*epistéme*) a **dovedností** (*techné*). Z toho mimo jiné vyplývá, že metodologii se učíme především praxí, tedy cestou pokusů a omylů ve vlastním výzkumu. Abychom tuto cestu čtenáři trochu ulehčili, věnujeme důležitou část každé kapitoly praktické aplikaci rozebíraných metodologií.

Otázku spolupráce teorie s metodologií lze pojmout jako otázku slučitelnosti ontologických předpokladů teorie jak s epistemologickou stránkou

dané metodologie, tak s ontologickými předpoklady této metodologie. Každá z kapitol se proto věnuje diskusi o ontologických a epistemologických předpokladech rozebírané metodologie. Výsledek této diskuse může sloužit jako vodítko při úvahách o použití dané metodologie při výzkumu vedeném určitou politologickou teorií či teorií mezinárodních vztahů.

Jedním z rozhodujících faktorů úspěchu empirického výzkumu je kvalitní operacionalizace, která propojuje abstraktní pojmy s pozorovanou politickou realitou. Při posuzování kvality výzkumu zkoumáme zejména platnost a spolehlivost výsledků, přičemž obě tato kritéria zahrnují několik dalších dílčích kritérií. Platnost a spolehlivost však nelze v celé jejich šíři uplatňovat při posuzování interpretativního výzkumu, který přichází s vlastními kritérii.

Doporučená četba

Výborný obecný přehled o metodologiích kvalitativního výzkumu nabízí Cresswell (1998), zabývá se však pouze interpretativními přístupy. V češtině vyšla kvalitní přehledová práce Hendlova (Hendl, 2004). V našich oborech je nejcitovanější a v USA nejuznávanější prací King, Keohane a Verba (1994), věnuje se však pouze případovým studiím, a to ještě pouze z vysvětlující perspektivy. McNabb (2004) nabízí informativní přehled kvalitativních a kvantitativních metodologií, jakož i základních pojmů, práce však trpí řadou nepřesností. Gray (2004) nerozebírá jednotlivé metodologie, ale poskytuje spolehlivý přehled základních pojmů a inspirativní návod výzkumného postupu. Ontologické a epistemologické problémy srozumitelně podávají Hollis a Smith (2000), jejich metodologické důsledky v sociálních vědách rozebírají Bourdieu, Chamboredon a Passeron (1991).

Otázky

- Jaké jsou metodologické důsledky epistemologického rozdílu mezi vysvětlením a interpretací?
- Je kvalitativní výzkum vždy interpretativní? Proč?
- Jak poznáme, že vybranou metodologii můžeme použít při výzkumu vedeném určitou teorií?
- Co je operacionalizace?
- Jak můžeme zkoumat kauzální vztahy?
- Čím se liší ideální typy od ostatních typologií?